

UDK: 80/81.811.512.133

Zahro ISLOMOVA,

Shahrisabz davlat pedagogika institute Xorijiy til amaliyoti kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: Zahroislomova2484@gmail.com

QarDU dotsenti, PhD F.Rajabov taqrizi asosida

ON THE STUDY OF AXIOLOGICAL UNITS IN UZBEK LINGUISTICS

Annotation

This article talks about the level of study of axiological units in Uzbek linguistics, their current status, problems and views. Based on scientific data, the author studied and analyzed the specific aspects of the level of study of axiological units in Uzbek linguistics based on existing literature.

Key words: axiology, axiologism, values, linguistic and cultural studies, linguistic tools, linguistic unity.

К ИЗУЧЕНИЮ АКСИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье говорится об уровне изученности аксиологических единиц в узбекском языкознании, их современном состоянии, проблемах и взглядах. На основе научных данных автор на основе существующей литературы изучил и проанализировал конкретные аспекты уровня изученности аксиологических единиц в узбекском языкознании.

Ключевые слова: аксиология, аксиологизм, ценности, лингвокультурология, лингвистический инструментарий, языковое единство.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA AKSIOLOGIK BIRLIKLARNING O‘RGANILISHIGA DOIR

Annotsatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida aksiologik birliklarning o‘rganilish darajasi, bugungi kundagi holati, muammolari va qarashlari to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Muallif ilmiy ma‘lumotlarga tayanib, mavjud adabiyotlar asosida o‘zbek tilshunosligida aksiologik birliklarning o‘rganilish darajasining o‘ziga xos jihatlarini o‘rgangan va tahlil qilgan.

Kalit so‘zlar: aksiologiya, aksiologizm, qadriyatlar, lingvomadaniyatshunoslik, lingvistik vositalar, lisoniy birlik.

Kirish. “Aksiologiya” atamasi XIX asrning ikkinchi yarmidan beri keng qo‘llanilib kelinmoqda, ammo hozirgi kunda o‘zbek va ingliz tillarida o‘rganilgan bo‘lsa-da, o‘zbek tilida aksiologiya tushunchasi borasida yaxlit hozirga qadar yaxlit bir umumiy izoh berilmagan[1].

“Aksiologiya” atamasi va uning analogi “aksiologizm” o‘zbek tilshunosligida so‘nggi yillarda faol qo‘llanila boshlangan. Hozirgi kunda aksiologiya atamasi tilshunoslikda eng ko‘p ishlatiladigan asosiy tushuncha sifatida o‘zini namoyon qilmoqda. “Aksiologiya” yunoncha tildan olingan bo‘lib, “axio”- qadriyatlar va “logos” – fan, ta‘limot degan ma‘nolarni bildiradi va qadriyatshunoslik, qadriyatlar haqidagi fan hisoblanadi.

O‘zbek tilida aksiologik birliklarning o‘rganilishi ko‘pincha semantik, pragmatik va diskurs tahlillar orqali amalga oshiriladi. Semantik jihatdan bu birliklar lug‘aviy ma‘nolaridan tashqari, ko‘plab konnotatsiyalarga (yashirin ma‘nolarga) ham ega bo‘ladi. Pragmatik tahlil esa bu birliklarning nutqda qanday qo‘llanilishi, ularning kontekstga bog‘liqligini o‘rganadi.

O‘zbek tilida aksiologik birliklar yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar, asosan, ma‘lum bir so‘z yoki iboraning jamiyatdagi o‘rnini va qanday qadriyatlarini ifodalashini tushunishga qaratilgan. Misol uchun, turli bayramlar, urf-odatlar va jamiyatdagi muhim voqealar bilan bog‘liq so‘zlar xilma-xil ma‘naviy va madaniy qiymatlarni o‘zida mujassam etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur tushuncha turli adabiyotlarda turlicha talqin etiladi. “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”da “Aksiologiya-qadriyatlar to‘g‘risidagi fan” deya qisqacha ta‘rif keltiriladi. I.T.Frolova tahriri ostidagi “Falsafiy lug‘at”(1986)da esa aksiologiyaga “qadriyatlar tabiatini falsafiy jihatdan tadqiq etish”, deb ta‘rif beriladi. Qiyomiddin Nazarov umumiy tahriri ostidagi “Falsafa: qomusiy lug‘at”(2004)da aksiologiya “aksiologik ong, qadrlash tuyg‘usi, aksiologik bilish, qadriyatli yondashuv va boshqalar asosida to‘plangan qadriyatlar to‘g‘risidagi bilimlar sistemasi” sifatida izohlanadi[3].

Aksiologiya XIX asrning ikkinchi yarmida nemis qadriyatshunosi E.Gartman va fransuz olimi P.Lapilar tomonidan

fanga kiritilgan. Aksiologik yondashuv insonparvarlik pedagogikasining uzviy o‘ziga xosligi bo‘lib, barcha odam unda jamoaviy rivojlanishning maqsadi va jamiyatning oliy qadriyati sifatida qaraladi. Shuning uchun aksiologiyaga (tabiiy qadriyatlar haqidagi (nazariy) falsafiy 3 nazariyalar) yangi ta‘lim falsafasi sifatida va zamonaviy pedagogika metodologiyasiga uyg‘un tarzda qaraladi[2].

Keyinchalik, XIX asrning oxirlarida aksiologiya tilshunoslik atamasi sifatida qo‘llanila boshlangan. Aksiologiya qadriyatlarining tabiatini falsafiy tadqiq etish XIX asrning ikkinchi yarmida yuzaga kelgan bo‘lsa ham, qadimgi dunyo falsafasidayoq dunyoga qadriyatli munosabat o‘ziga xos tavsitlanadi. O‘sha davr faylasutlari tabiiy va ijtimoiy hodisalarni baholashda «yaxshilik», «ezgulik», «haqiqat», «foydali», «go‘zal» kabi tushunchalardan foydalanishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Qadimgi Sharq falsafasi insonning ichki dunyosini tadqiq etishga katta e‘tibor qaratgan. Qadimgi bobilliklarning yaxshilik bilan yomonlikning, ezgulik bilan yovuzlik, boylik bilan qashshoqlikning, zo‘rlilik bilan xo‘rlilikning bir-biriga tubdan zid ekanligi, o‘zaro qararna-qarshi va munosabatsizligi haqidagi falsafiy g‘oyalarni o‘zida rna‘um darajada bayon qiluvchi «lafokash avliyo haqida dostoll» va «Xo‘jayinning qul bilan suhbatini» degan asarlari ham rnavjudligini aytib o‘tish zarur. Ularning birinchisida - baxt va baxtsizlik, adolat va adolatsizlik ularning sabablari, bartaraf etish yo‘llari xususidagi dastlabki falsafiy tasavvur va g‘oyalar bayon etilgan. Keyingisida, xo‘jayin bilan qul o‘rtasidagi ziddiyat ular orasidagi ta’sirli suhbatda ifoda qilingan. Asarda aytilishicha, har gal xo‘jayinning istaklarini o‘rinli va asosli qilib rad etishga vaj topadigan quldan ko‘ngli sovigan xo‘jayin nihoyat: «Xo‘sh, endi nima yaxshi?» deb xitob qiladi. Qul dadillik va istehzo bilan bunday javob beradi: «Mening kallamni ham, sening kallangni ham uzib, daryoga tashlash kerak. Eng yaxshisi ana shu. Osmonga yetish darajasida yuksak, butun yemi qoplab olish darajasida katta odam bormi, axir!». Jahli chiqib ketgan xo‘jayin daxshat bilan qulga qarab: «Ey qul, men seni o‘ldirishni va seni mendan oldin ketishga majbur qilishni istayman», - deydi. Bunga javoban qul xo‘jayinni

ogohlantirib: «Dahshatini olganda, xo'jayinim mendan keyin faqat uch kun umr ko'radilar», - deydi. Hind falsafasida yuksak reallikni o'zida aks ettiruvchi ruh - braxman orqali «qalb» tushunchasi ochib berilgan. Qalb «sof anglash»ni aks ettiradi va «sof ilohiylik holatida joylashadi. Hind faylasuflarining mazkur ta'limoti inson tabiatini takomillashtirishning amaliy yo'llarini ko'rsatib beruvchi «Vpanishadlar» deb nom olgan.[3] Dastlab Hindistonda (mil. Avv. VI asr) paydo bo'lgan, keyinchalik Markaziy, Janubiy, Shimoliy va Sharqiy Osiyoda keng tarqalgan Dzen-buddizm ta'limoti ham insonning ichki holatiga e'tibor qaratgan. Dzen-buddizm ta'limotining ahamiyati ichki o'z-o'zini baxshida etishda namoyon bo'ladi: haqiqatni anglash uchun atrof-muhitni o'rganish kerak emas, o'zini, o'zining «Men»ini Budda bilan qurollantirish zarur. Dzen-buddizm ta'limotining oliy haqiqatga erishish texnologiyasi turli psixologik mashqlarni o'z ichiga oladi. Psixologik mashqlar o'zida insonning o'z-o'zini takomillashtirishi, uning o'z-o'zini axloqiy anglashi, xulq-atvor usulubini shakllantirish dasturi sifatida qarash mumkin bo'lgan turli qadriyatli jihatlar aks ettiradi.

Qadimgi G'arb faylasuflari ham qadriyatni turlicha talqin etganlar. Qadriyatga tegishli go'zal va xunuk, yaxshi va yomon, baxt va baxtsizlik tushunchalarini turli davrlarda turlicha va turli odamlar tasavvurida tushunganlar. Vlar asosiy aksiologik masalalarni shakllantirishga harakat qilganlar: oliy baxt mavjudmi? Inson hayoti mazmuni nimada? Haqiqat nima? Sevgi nima va ayriliq nima? Go'zallik nima? Qadriyatlar tabiatidagi qaramaqarshiliklarni aniqlashgan: go'zal narsalar insonni jinoyatga boshlashi mumkin; go'zal so'z salbiy ko'rinishdagi mazmuni ifoda etishi mumkin; tashqi go'zallik - ma'naviy qashshoqlik. Qadimgi Yunon faylasufi Geraklitning fikricha, bilish asosida idrok turadi, biroq donolikka faqat fikrlash orqali erishiladi. Demokrit barcha narsalarning o'ichovi, oliy qadriyat sifatida har qanday insonni emas, faqat dono kishini tushunadi. U Geraklitning fikrini inkor etmagan holda, bilishning asosiy manbasi sifatida hissiy idrok aks etishini ta'kidlaydi. Biroq uning fikricha, hissiy idrok narsa-hodisalar haqida «qorong'u» bilimlar beradi. Dunyoning mohiyatini tushunish tafakkur yordamida haqqoniy bilimlarni egallashga imkon beradi. Bu esa, hissiy idrokning rolini pasaytirmaydi. Aksincha, Demokrit tarbiyada bola tabiatiga uyg'unlik, uning qiziqishlarini hisobga olish zarurligi, jazolashning befoyodaligini asoslab beradi. Demokritning atom to'g'risidagi nazariyasi ham o'zida qator tarbiyaviy qadriyatlarini jamlaydi. Masalan, mehnatga doimiy odatlanishni shakllantirish, ishontirish asosida o'qishga ijobiy motivatsiyani shakllantirish, haqiqatni izlab topish, qalbni qo'rquvdan xalos etish, ishtiyoqini shakllantirish haqidagi fikrlari shular jumlasidandir. Haqiqatga erishishga yo'naltirilgan inson harakatiga Suqrot ham qadriyat sifatida qaraydi. Aflotun birinchilardan bo'lib, ta'lim tizimini falsafiy nuqta nazardan asoslaydi, buning uchun davlat ta'limining zarurligini ta'kidlaydi. U o'zining davlat, shu jumladan, ta'lim haqidagi ta'limotida g'oyalarning aqlga asoslangan dunyosi; davlat (jamiyat, polis); individ, fikrlovchi, davlat qonunlariga rioya qiluvchi kabilarni ajratib ko'rsatadi[2].

Tahlil va natijalar. O'rta asrlar ta'limotida qadriyat Xudoning marhamati, uning ko'rsatmalari' asosi sifatida tushunildi. Xudoda oliy ezgulik mujassamlashadi, u o'zida Haqiqat, Yaxshilik, Go'zallik birligini namoyon etadi va axloqiy qadriyatlarining manbai hisoblanadi. O'rta asrlardagi aksiologik

ong obyektiv va subyektiv qadriyatlarining o'zaro munosabati, ularning birligi va xilmaxilligini aks ettiradi. Uning uchun yaxlitlikda uch ilohiy fozilikni aniqlab beruvchi Ishonch, Umid, Muhabbat kabi ma'naviy qadriyatlarini e'tirof etish xarakterlidir. O'rta asr g'oyalarida Xudo uchun yashash o'z aksini topgan. Insonning qadr-qimmatini to'liq uning Alloh bilan ittifoqiga bog'liq bo'lgan. Bu g'oya sof, ilohiy bo'lib, kishi ichki «Men»ining hosil bo'lishi unga bog'liq. Demak, O'rta asrlar ham qadriyatni izohlashda turli-tumanlik tavsiflanadi. Ko'plab ijtimoiy qaramaqarshiliklarga qaramay, O'rta Osiyolik qomusiy mutafakkirlar faqatgina tabiatshunos olimlarga bo'lib qolmadilar. Shuningdek, ular insonparvarlik g'oyalarini targ'ib etuvchi va izohlab beruvchi faylasuf-mutafakkirlar sifatida ham nom qoldirishdi. Ilg'or mutafakkirlar - Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sinolar ijtimoiy tuzum, davlatning gullab-yashashi uchun zarur bo'lgan insonparvarlik g'oyalarini ilgari surishdi hamda insonparvarlashuv bosqichlari tamoyillarini ishlab chiqishdi.

Bugungi kunda ko'plab tadqiqotchilar XXI asrni fanlar integratsiyasi asri deb hisoblamog'dalar. Ma'lum fan sohasiga oid atamalarning ma'no va mazmunidan chekinmagan holda boshqa sohada qo'llanishi ana shu integratsiyaning bir ko'rinishidir. Falsafa va mantiq ilmida qo'llanuvchi «aksiologiya» termini tilshunoslikka kirib keldi va aksiologik tilshunoslik (lingvoaksiologiya) sohasi o'zining predmeti, maqsadi va vazifasiga ega bo'ldi. Shu o'rinda mantiqda qo'llanilib kelinayotgan modallik (munosabat) va baho kategoriyasi ham aksiologiya bilan uyg'unlashib, «aksiologik modallik» va «aksiologik baho» lingvistik terminlari paydo bo'ldi[4].

Hozirgi zamonda ingliz va o'zbek tillari o'zgarib borayotgan jamiyat normalari va qadriyatlarini aks ettiruvchi rivojlanishda davom etmoqda. Aksiologik leksika turli xil tushunchalarni, jumladan, bag'rikenglik, xilma-xillik, inson qadr-qimmatini kabilarni o'z ichiga olgan bo'lib, zamonaviy hayot murakkabliklarini aks ettiradi. Shuningdek, aksiologik birliklar tilshunoslik sohasida tarixiy va madaniy meros bo'lib, bir millatning yaratgan tarix va madaniyati bilan bog'liq qadriyat va qiymatlarni ifodalashda keng tarqalgan so'zlar hisoblanadi. Bu birliklar, bir tilning so'zlar orqali ifodalangan tarixiy va madaniy merosini saqlashda katta ahamiyatga ega. Aksiologizmni tariflashda yunon falsafasining, xususan aristotelizmning turtkisi seziladi, lekin bu tushuncha yalpi aksiologik tahlil bilan ta'minlanmagan holatda bir nechta faylasuflar tomonidan rivojlantirilgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, keying yillarda tilshunoslik sohasida paydo bo'layotgan va shakllanayotgan yangi yo'nalishlarning mavjudligi bu sohada modernizatsiyalanishning keskin sur'atlarda ekanligidan dalolat beradi. Ana shunday yo'nalishlardan biri bo'lgan kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalardan biri bo'lgan aksiologiya atamasi, dastlab rus tilshunosligida, so'ngra jahonning boshqa tilshunoslik sohaslariga kirib bordi. Aynan o'zbek tilshunosligida XX asrning 80-yillarga kelib shakllangan bu tushuncha bugungi kunda ham o'z tadqiqotchilariga ega. Jahon tilshunosligiga nazar tashlasak, tilning aksiologik tabiatiga bo'lgan talab va bu ko'lamda qilingan ishlar, nazariyalar 90-yillarga kelib birmuncha tanqidlarga uchraydi[3]. Yillar o'tishi bilan esa tadqiqot maydoni kengayib aksiologiya va aksiologizm sohasiga talab va qiziqish qayta tiklandi.

ADABIYOTLAR

1. Alimova Sh. Kognitiv o'zbek tilshunosligida «konsept» atamasini o'rganilishiga doir - T.: 2023. _B 109
2. Boymatova D. Murakkablashgan sodda gaplarda aksiologik modallikning semantic-pragmatik tadqiqi: Filol. fan. d-ri ... diss. – Jizzax, 2022. – B.34.
3. Kizi, I. Z. S. (2024). Research of Axiological Lexicon in Uzbeki and English Languages. *Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education* (2994-9521), 2(6), 172-177.
4. Mardonov. Sh va b.q Pedagogik aksiologiya. (o'quv qo'llanma) -T.: «Fan va texnologiya», 2013
5. Sharipova O. Aksiologiya va qadriyat tushunchalarini haqida-«Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili» munosabati bilan yosh olim va talabalar o'rtasida o'tkazilgan ilmiy-amaliy konferensiya-Qo'qon universiteti 15.05.2023y-B-1307-1308
6. Исломова, З. (2024). O'zbek va ingliz tillarida aksiologik leksika tadqiqi. *Зарубежная лингвистика и лингводидактика*, 2(1/S), 245-249.